

Харитонов О.І. – доктор юрид. наук, професор, завідувача кафедри права інтелектуальної власності НУ «ОЮА»

У розділі першому книги третьої ЦК України („Право власності”) також не міститься спеціального правила про поділ права власності на види. Проте, як і в Конституції України, в ньому йдеться про право власності Українського народу (ст. 324), право приватної власності (ст. 325), право державної власності (ст. 326) та право комунальної власності (ст. 327).

Слід зауважити, що у даному випадку критерієм є суб'єктний склад відносин власності, а не форми власності. Такий висновок слідує з того, що і Конституція України, і ЦК України згадують «право власності Українського народу», котре не являє собою окремої економічної форми власності, але характеризується приналежністю майна спеціальному суб'єкту права власності.

Для визначення підстав класифікації доцільно використати класичну дихотомію «публічне право – приватне право», котра, як зазначалося, може використовуватися не лише стосовно права взагалі, але й для визначення питомої ваги «приватності» чи «публічності» в окремих інститутах цивільного та господарського права [1, С. 9-10, 39-41].

З врахуванням цього критерію, право власності, як інститут, має бути поділений на два визначальних види:

- 1) право приватної власності;
- 2) право публічної власності.

Слід зазначити, що поділ власності на публічну і приватну чітко сформувався ще у Стародавньому Римі. Але попри ту обставину, що земля у Римській республіці тривалий час була державною власністю і могла належати лише римському народу (публічні землі – *ager publicus*), право приватної власності (*dominium*), як юридична категорія, було врегульоване більш повно, ніж право публічної власності [2, С. 313-318]. *Dominium* мав у Стародавньому Римі таке абсолютне значення, що там не було навіть натяку на право держави безоплатно відчувувати приватну власність [3, С. 27].

Натомість, публічна власність тривалий час не розглядалася як єдине поняття, а охоплювала власність держави, як суб'єкта публічного права, і власність держави, як суб'єкта приватних відносин. У останньому випадку держава виступала як власник майна і вступала з приватними особами у майнові правовідносини. Проте і у цьому випадку спеціально право державної власності не регламентувалося.

У добу феодалізму відбувається розмежування права публічної влади і власності. Відтак власність розглядається як право повного розпорядження матеріальними речами, а публічна влада – як право розпорядження особами. Тому держава лише побічно може розпоряджатися речами, що належать громадянам.

Ця теорія стає підґрунтям філософії права Нового часу, відповідно до якої державна влада полягає лише в праві управління і є пасивною по відношенню до права власності, за винятком тих випадків, коли вона потребує коштів, а також коли є суперечка між приватними особами [4, С. 376-

377]. Право приватної власності оголошується священним і непорушним.

З середини XIX і до кінці XX ст. зростає невідповідність між настроями щодо приватної власності та її роллю у суспільстві. Власність набула статус священного, непорушного інституту, захищеного конституціями від порушень з боку держави і цивільним правом – від порушень з боку співгромадян. У той же час, оскільки не всі члени суспільства мають власність у рівному обсязі, громадська думка сприймає її все більш вороже, з'являються вимоги жорсткого державного регулювання права власності і навіть її скасування. В країнах демократичних вимоги більш справедливого розподілу благ задовольнялись за рахунок зваженої податкової політики, соціальних програм, тощо. Тоталітарні держави пішли шляхом експропріації або державного регулювання виробничих ресурсів, внаслідок чого власність на них стала умовною.

Двадцяте сторіччя, таким чином, характеризується зміною ставлення до права приватної власності і абсолютизацією права власності держави, яке усе більше ототожнюється з правом публічної власності, як таким. Такий підхід у країнах недемократичного спрямування стає всеохоплюючим, переважаючим і підлягає пріоритетному захисту. У зв'язку з цим слід підкреслити, що держава завжди була наділена певним майном для здійснення владних повноважень, але ніколи раніше власність не була такою всеохоплюючою і не поширювалася на більшість об'єктів матеріального світу.

Радянський період вітчизняної історії свідчить про утвердження права державної власності з перших кроків існування радянської держави. Держава стала не лише власником матеріальних цінностей, але й основним господарюючим суб'єктом, основним виробником товарів та послуг у найважливіших галузях господарства (транспорт, виробництво, фінанси, зв'язок, зовнішня торгівля). Індустріалізація та колективізація призвели до подальшого одержавлення економіки. Наприкінці 30-х років у державній власності перебували всі галузі народного господарства (за винятком сільського господарства і торгівлі. У 60-х роках була ліквідована промислова кооперація, колгоспи активно перетворювали у радгоспи. У 70-80- рр. XX ст. частка державної власності у промисловості сягнула 100 %.

Ситуація змінюється на початку 90-х років XX ст., коли внаслідок приватизації, створення приватних підприємств тощо, питома вага державної власності у пострадянських республіках помітно зменшується [5, С. 222], з'являється розуміння існування публічно-правової альтернативи держав-

ній власності у вигляді власності комунальної, власності АРК, власності суб'єктів федерації тощо.

У цей час не лише відбувається трансформація концепції права власності в Україні, але й приймається низка законодавчих актів (передусім, це Закон України від 18 лютого 1991 р. «Про власність»), які стали нормативним підґрунтям подальшого розвитку публічної власності взагалі і права державної власності, зокрема.

З врахуванням концепції права власності, яка існує у сучасній цивілістиці, право публічної власності може бути визначене як регламентована нормами права можливість суб'єктів публічних відносин використовувати (володіти, користуватися, розпоряджатися, мати корпоративні права тощо) на власний розсуд у межах своєї компетенції майно, яке їм належить.

У свою чергу, право публічної власності охоплює такі різновиди як 1) право власності Українського народу, 2) право державної власності, 3) право власності АРК, 4) права комунальної власності.

Фактором, який об'єднує усі різновиди права публічної власності, є наявність у цих відносинах владного елементу, який полягає в тому, що власник, здійснюючи своє право власності, більшою або меншою мірою використовує свої повноваження, як суб'єкта публічного права.

Разом із тим, їх відрізняє той самий обсяг повноважень і як суб'єкта публічного права, і як суб'єкта права власності.

Право державної власності може бути визначене як влада (повноваження) держави використовувати (володіти, користуватися, розпоряджатися, управляти тощо) майном, котре їй належить.

Суб'єктом права державної власності є держава Україна, яка виступає представником спільних інтересів народу.

Коло об'єктів права державної власності не обмежене. Держава може бути власником будь-яких речей, в тому числі тих, що вилучені з цивільного обігу і обмежені у обігу. Отже, у державній власності знаходиться майно, у тому числі грошові кошти, яке належить державі Україна.

Вилученими з цивільного обігу вважаються об'єкти, які не можуть бути предметом правочинів. Види об'єктів цивільних прав, перебування яких у цивільному обороті не допускається, мають бути прямо встановлені у законі. Наприклад, Закон України «Про охорону навколишнього природного середовища» до об'єктів, вилучених з обігу, зараховує державні природні заповідники, державні природні заказники, національні природні парки тощо.

У літературі зверталось увагу на те, що речі, вилучені з обігу, не є об'єктами цивільних правовідносин, внаслідок чого здійснення права держави по використанню таких речей, розпорядженню ними тощо не є сферою дії приватного (цивільного) права. Здійснюючі такі дії, держава виступає як суб'єкт владних відносин, його влада над речами у цьому випадку є виявом властивостей публічної влади. У зв'язку з цим дані відносини є сферою дії публічного права з усіма наслідками, що випливають звідси (метод впливу на учасників, принципи, засіб захисту тощо) [6, С. 154].

На підтримку згаданої позиції можна навести також такі аргументи.

По-перше, правове становище речей, вилучених з обігу, визначається нормами публічного права. Навіть якщо ці норми включені у норми цивільного права, це не міняє їх правової природи.

По-друге, порядок користування та розпорядження такими речами також має публічно-правовий характер.

І, нарешті, порядок управління речами, що вилучені із цивільного обігу, також є публічно-правовим.

Таким чином, можна говорити про розмежування речей публічного і приватного права (публічних речей і приватних речей), який має практичне значення, оскільки порядок здійснення права власності щодо публічних речей, управління ними тощо визначається нормами адміністративного права.

Отже, **публічні речі мають такі ознаки:** 1) ці речі мають специфічний зв'язок з державою або іншими соціально-публічними утвореннями; 2) вони призначені для публічного користування. Таким чином, держава, представляючи суспільство, має право власності на публічні речі, основним призначенням останніх є служіння громаді, суспільству.

Однак, при цьому держава має право власності не лише на речі, що вилучені із цивільного обігу, але й на такі, що приймають участь у цивільному обігу.

Таким чином, до складу права державної власності входить право власності на публічні речі і право власності на приватні речі.

Хоча право на публічні речі не є правом власності у вузькому значенні цього слова, бо має особливий адміністративно-правовий (публічно-правовий) режим. Однак з міркувань практичної доцільності воно згідно вітчизняній концепції цивільного законодавства вважається цивільним правом, що дозволяє досягти певної уніфікованості правових рішень у цій галузі.

Що стосується права державної власності на речі приватного права, то воно є традиційним правом власності, яке охоплює звичайні повнова-

ження власника, котрі можуть бути реалізовані на звичайних цивільно-правових засадах. При цьому держава як власник речей приватного права виступає у цивільних відносинах як суб'єкт, рівний із іншими учасниками таких відносин.

Правовий режим публічного майна суперечок не викликає: воно не відчужується, виведене з цивільного обігу, не може бути обмежене сервітутами, на нього не поширюються правила про давність. Надання його приватним особам допускається лише на певний час і на умовах відміни такого надання. Право на таке майно, що належить юридичним особам публічного права, не є правом власності у тому сенсі, у якому його розуміє Цивільний кодекс.

До приватного майна держави належить все майно юридичних осіб публічного права, яке не віднесене до публічного майна. Це майно приймає участь у цивільному обігу; публічна юридична особа, якій це майно належить, є його власником, воно має право відчужувати це майно, обтяжувати його на користь інших осіб речовими правами, право власності на таке майно може набуватися по давності.

Однак тут слід зробити зауваження. По-перше, норми адміністративного права визначають, які посадові особи і на яких умовах мають право управляти і розпоряджатися цим майном. По-друге, нормами адміністративного права заборонено безоплатне відчуження цього майна і звернення на нього вимог кредиторів [7, С. 78-79].

Згідно ст. 170 ЦК України держава набуває і здійснює цивільні права та обов'язки через органи державної влади у межах їхньої компетенції, встановленої законом.

Здійснюючи зазначені функції, органи державної влади діють не як суб'єкти права власності, а як представники останнього: вони діють не від власного імені і не в своєму інтересі, а від імені і в інтересі держави в цілому, носієм суверенітету та єдиним джерелом влади в якій є її народ. Через органи державної влади здійснюється воля не цих органів, а самого народу, який може висловити свою волю, здійснити свою владу й безпосередньо (ст. 5 Конституції України).

Державні органи, уповноважені управляти державним майном, вирішують питання створення підприємств і визначення цілей їх діяльності, реорганізації і ліквідації, здійснюють контроль за ефективністю використання і схоронністю довіреного їм державного майна та інші правомочності відповідно до законодавчих актів України (ст. 33 Закону України „Про власність”). Бюджетними коштами розпоряджаються фінансові органи, тому саме вони найчастіше виступають у якості органів,

уповноважених для участі в цивільних правовідносинах, зокрема, при випуску державних позик, наданні кредитів тощо.

Таким чином, визначивши, що господарська діяльність Порту здійснюється на основі публічної власності, наданою Порту, слід звернутися до аналізу правового режиму майна зазначеного суб'єкта.

Під правовим режимом майна суб'єктів господарювання розуміють зазвичай встановлені правовими нормами структуру цього майна, порядок його набуття (формування), використання і вибуття, а також звернення на нього стягнення кредиторів тощо. Основою правового режиму майна, що належить не власнику, є речові права: право господарського відання, право оперативного управління, право оперативного використання майна.

Слід зазначити, що у статуті Порту використовується така конструкція, як «право повного господарського відання», хоча Господарським кодексом України закріплене «право господарського відання» (ст. 136). Термін «право господарського відання» замінив більш старий термін «право повного господарського відання», який використовувався у Законі України «Про власність» (ч. 1 ст.10) та у Законі України «Про підприємства в Україні» (ч. 3 ст. 10) для майна, закріпленого за державними підприємствами.

Відповідно до положень ГК України, право господарського відання є речовим правом суб'єкта підприємництва, який володіє, користується і розпоряджається майном, закріпленим за ним власником (уповноваженим ним органом), з обмеженням правомочності розпорядження щодо окремих видів майна, за згодою власника у встановлених законом випадках. Таким чином, на відміну від власника, права якого мають абсолютний характер, Порт, за яким державне майно закріплене на праві господарського відання, обмежений у здійсненні повноваження розпорядження окремими видами цього майна.

Так, відповідно до ст. 4.4 статуту, відчуження засобів виробництва, що є державною власністю і закріплені за Портом, здійснюється за погодженням з Міністерством транспорту. Одержані в результаті відчуження зазначеного майна кошти спрямовуються переважно на інвестиції Порту і є державною власністю.

Речове право, закріплене за Портом, характеризується, крім обмеження розпорядження, ще й здійсненням контролю з боку власника за використанням та збереженням цього майна.

Право господарського відання захищається у тому самому порядку і за допомогою тих самих засобів, що й право власності.

Статтею 4.5 зазначається, що оренда майна, що належить підприємству на праві господарського відання, здійснюється відповідно до законодавства. Законом України від 14 березня 1995 р. «Про внесення змін і доповнень до Закону України «Про оренду майна державних підприємств та організацій» встановлено, що орендодавцями щодо цілісних майнових комплексів підприємств, їх структурних підрозділів та нерухомого майна, що є загальнодержавною власністю є Фонд державного майна України, його регіональні відділення та представництва. Державні підприємства можуть виступати у якості орендодавців щодо окремого індивідуально визначеного майна, а з дозволу Фонду державного майна України, його регіональних відділень та представництв, також щодо цілісних майнових комплексів, їх структурних підрозділів (філій, цехів, дільниць) і нерухомого майна.

Навіть побіжний аналіз дозволяє стверджувати, що право господарського відання є, по суті, правом на чужі речі.

Особливість прав на чужі речі полягає в тому, що при їх реалізації уповноважена особа обмежує власника у здійсненні його правоможностей.

УперіодсвогостановленнящеуСтародавньому Римі речові права на чуже майно виникли як обмеження права власності [8, С. 177]. Однак, будучи рецепційованими у країнах Європи, інститут речових прав був дещо модифікований.

Тут слід зазначити, що права на чужі речі, на мою думку, є не обмеженням, а обтяженням права власності. На користь цього свідчить те, що обтяження встановлюється з врахуванням волевиявлення уповноваженої особи (зокрема, власника) і припиняється внаслідок здійснення останнім чітко визначених дій. Виникнення права на чужу річ супроводжується встановленням певного правового статусу в уповноваженої особи, внаслідок чого власник обмежується у своїх повноваженнях щодо використання даної речі. Більше того, власник не просто обмежується, а на його майно в уповноваженої особи виникають певні повноваження [9, С. 226]. Крім цього, речове право на чуже майно, будучи суб'єктивним цивільним правом, реалізується для досягнення певної мети, яка має приватноправовий, господарський характер. І лише в силу реалізації цього права виникають певні обмеження повноважень власника.

Таким чином, найбільш поширеною формою реалізації права на майно державними підприємствами (зокрема, морськими торговими портами) є право на чужі речі, яке у ГК України поійменоване правом господарського відання. Разом з тим, існує розбіжність у позначенні даної категорії у різних нормативних актах. Враховуючи пріоритетність у регулюванні цієї сфери такого кодифікованого акту, як Господарський кодекс України, слід дотримуватися термінології, яка застосовується у ньому.

ΛΙΤΕΡΑΤΥΡΑ:

1. Цивільне право України: Підручник: У 3 кн. Кн.1 / Є.О. Харитонов, Р.О. Стефанчук, А.І. Дрішлюк та н.; За ред. Є.О. Харитонова, А.І. Дрішлюка. — Одеса: Юридична література, 2005.
2. Підпригора О.А., Харитонов Є.О. Римське право: Підручник. — К.: Юрінком Інтер, 2003.
3. Ричард Пайпс. Собственность и свобода / Пер. с англ. — М.: Московская школа политических исследований, 2000.
4. Алексеев Н.Н. Собственность и социализм // В кн.: Русская философия собственности (XVII-XX в.). — СПб: СП «Ганза», 1993.
5. Лапина С.Н., Лелюхина Н.Д. Государственная собственность России: некоторые исторические уроки / В кн.: Собственность в XX столетии. — М.: Российская политическая энциклопедия, 2001.
6. Цивільне право України: Підручник / Є.О. Харитонов, Н.О. Саніахметова. — К.: Істина, 2003.
7. Л.Жюльіо де ла Морандьєр. Гражданское право Франции / Пер. с фр. Е.А.Флейшиц. — М.: Изд-во иностранной литературы, 1960.
8. Пухан И., Поленак-Акимовская М. Римское право. — М., 2001.
9. Нагнибіда В.І. Теоретичний аналіз правової природи речових прав на чуже майно // Еволюція цивільного законодавства: Зб. наук. праць.— К., 2004.

Анотація

Стаття присвячена дослідженню правового режиму майна морського торгового порту. Автором аналізуються законодавчі акти та установчі документи (зокрема, статут Порту), які визначають підстави здійснення господарської діяльності морським торговим портом. Досліджується зміст та визначення права господарського відання як найбільш поширеної форми реалізації права на майно державних підприємств (в тому числі морських торгових портів).

Ключові слова: морський торговий порт, право публічної власності, право приватної власності, речові права, права на чужі речі, право господарського відання, публічні речі.

Аннотация

Статья посвящена исследованию правового режима имущества морского торгового порта. Автором анализируются законодательные акты и учредительные документы (в частности, устав Порто), которые определяют основания осуществления хозяйственной деятельности морским торговым портом. Исследуется содержание и определения права хозяйственного ведения как наиболее распространенной формы реализации права на имущество государственных предприятий (в том числе морских торговых портов).

Ключевые слова: морской торговый порт, право публичной собственности, право частной собственности, вещные права, права на чужие вещи, право хозяйственного ведения, публичные вещи.

Summary

The article deals with the legal regime of property commercial sea port. The author analyzes the legislation and statutory instruments (in particular, the statute of Porto), which define the base of economic activity of commercial sea port. The content and definition of the right of economic management as the most common form of the right to property of public enterprises (including commercial sea port) are investigated in the article.

Keywords: sea commercial port, the right of public ownership, private ownership, property rights, the rights to other people's things, the right of economic management, public things.